

Władza i społeczeństwo. Materializm organizacyjny Michaela Manna

Moje wystąpienie, w którym proponuję teoretyczną dyskusję, będzie podzielone na dwie części. W pierwszej zaprezentuję charakterystykę tytułowego modelu teoretycznego. Aby nie poprzestać tylko i wyłącznie na sprawozdaniu, w drugiej części przedstawię możliwości i ewentualne konsekwencje szerszej aplikacji omawianej koncepcji dla teorii socjologicznej, łącznie ze zmianą perspektywy postrzegania samego społeczeństwa zarówno jako pojęcia oraz jako przedmiotu badań. Na koniec zaproponuję kilka tematów do dyskusji ogólnej.

Charakterystyka noweberowskiego modelu IEMP¹

Debaty dotyczące podstawowych zagadnień socjologicznych jak i politologicznych rzadko proponują nowe rozwiązania ponieważ w większości przypadków biorą za stan wiedzy na dany temat za oczywistość. Tak jest z zagadnieniem władzy, które w poszczególnych subdyscyplinach nauk społecznych pełni rolę pojęcia fundamentalnego, lecz samo jako kategoria teoretyczna nie podlega szerszej dyskusji. Można wyróżnić kilka sposobów rozumienia władzy, które zazwyczaj są mniej lub bardziej jednostronne (np. powiązanie władzy tylko z suwerennymi instytucjami prawodawczymi). Jednak pomiędzy traktowaniem władzy jako implicytnej oczywistości, a jej postrzeganiem jako metafizycznej tajemnicy jest jeszcze dużo miejsca na naukową, socjologiczną w tym przypadku konceptualizację. Poniżej będzie mowa o modelu teoretycznym (zwany dalej modelem IEMP)² wypracowanym przez angielskiego socjologa Michaela Manna, który wywodzi się ze strukturalnego funkcjonalizmu Talcotta Parsonsa i zawiera w sobie elementy klasycznych teorii socjologicznych wzbogaconych przez kilka nowych, oryginalnych ustaleń.

Podstawowe założenia modelu IEMP są następujące. Władza jest zjawiskiem wszechobecnym, wieloaspektowym i konstytuującym dla całej struktury oraz historii danego społeczeństwa. Ponadto władza zawiera się całkowicie w nachodzących na siebie i przeplatających wzajemnie interakcyjnych powiązaniach społecznych. Władza w tej propozycji nie ma żadnego ponadludzkiego źródła, lecz jest ucieleśniona i organizacyjnie osadzona w sieciach wymiany, której przedmiotem mogą być idee, towary, polecenia, rozkazy, dyrektywy itp. Władza jest uniwersalnym metaśrodkiem do osiągnięcia wszystkich celów jakie stawiają sobie ludzie, zarówno tych indywidualnych jak i zbiorowych, ale nie stanowi celu samego w sobie, ani nie jest też oryginalnym napędem działań.

¹ M. Mann, *The Sources of Social Power, Vol. 1*, Cambridge 1986, s. 1-32; M. Mann, *The Sources of Social Power, Vol. 4*, Cambridge 2013, 1-12. M. Mann, *The sources of social power revisited: a response to criticism*, in: *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*, eds. J. Hall, R. Schroeder, Cambridge 2000, s. 343-399.

² Akronim ten zawiera skrót czterech podstawowych źródeł władzy: I – ideologicznych, E – ekonomicznych, M – militarnych i P – politycznych.

Źródła władzy lokują się w czterech sferach ludzkich aktywności, których efekty mają decydujące znaczenie dla danej terytorialnie struktury władzy. Są to źródła ideologiczne, ekonomiczne, militarne i polityczne. Wszystkie one posiadają antropologiczne uzasadnienie w konieczności realizacji celów związanych z pierwotnymi potrzebami tj. odnajdywania sensu, ekstrakcji i obróbki surowców naturalnych, obrony oraz organizacji przestrzennej.

Tak skonceptualizowana władza podlega dalszym charakterystykom, które z powodzeniem można stosować i odnajdywać w dowolnych przykładach empirycznych. Specyficzne cechy władzy oddają dialektyczne pary kategoriałne jak intensywna - ekstensywna, czy autorytarna - rozproszona, które stanowią kategorie rozłączne, lub są ekstremami stadialnych kontynuów. Pozwala to lepiej charakteryzować, kwantyfikować oraz przewidywać działanie zjawiska władzy.

Najważniejsze z tych charakterystyk to rozróżnienie na władzę ekstensywną i intensywną. Ta pierwsza odnosi się do zdolności organizacji znacznych ilości ludzi na rozległych terytoriach, druga określa zdolność organizacji o niedużej liczebności bez względu na wielkość obszaru. Drugą bardzo ważną kategoriałną parą jest władza autorytarna i rozproszona. Pierwsza z nich wiąże się ze świadomym posłuszeństwem, przymusem i ostatecznymi nakazami, podczas gdy druga jest bardziej spontaniczna, zdecentralizowana i oddolna. W koncepcji Manna poszczególne rodzaje władzy są jednocześnie jej źródłami, a suma ich wszystkich oddziaływań tworzy aktualny układ sił władzy ogólnej. Poniżej zrekonstruuję podstawowe cechy szczegółowych rodzajów władzy.

Władza ideologiczna wywodzi się z ludzkiej potrzeby odnajdywania ostatecznego sensu życia, potrzeby podzielenia wspólnych norm i wartości oraz uczestniczenia we wspólnotach rytualnych i estetycznych wraz z innymi. Siła tego źródła wynika z niezdolności ludzi do całościowego zrozumienia świata za pomocą idiosynkratycznych postrzeżeń i osiągnięcia pewności w znajomości swojego otoczenia. Człowiek jest jedyną istotą wątpliwą i zdającą sobie sprawę ze swej skończoności z czego wynika egzystencjalna potrzeba praktykowania ideologii np. w odpowiedzi na pytania o cel i sens życia. Ideologie w przypadku teorii Manna oznaczają religijne lub sekularne zespoły holistycznych wyobrażeń na temat świata. Ma tutaj zastosowanie klasyczne założenie Durkheima o fundamentalnym znaczeniu religii, która zapewnia ład normatywny dla każdego społeczeństwa przedindustrialnego.

Władza ideologiczna ujawnia się szczególnie silnie w czasach kryzysu tj. wtedy gdy dawne ramy instytucjonalne przestają zapewniać praktyczną ciągłość w zmienionych warunkach. Władza ideologiczna zazwyczaj stanowi odpowiedź na zmiany w obrębie pozostałych trzech źródeł-obszarów władzy. Ponadto charakteryzuje się nieprzewidywalnością, niestabilnością, i gwałtownością. Posiada również bardzo duży wpływ na życie codzienne pojedynczych ludzi. Aktywności ludzi zaangażowanych w kontrolowanie i tworzenie władzy ideologicznej nie można nie doceniać ponieważ zajmując się „produkcją znaczeń” zaspokajają jedną z podstawowych ludzkich potrzeb. Co najważniejsze władza ideologiczna jest socjoprzestrzennie transcendentna - przekracza organizacyjnie granice innych rodzajów władzy i stąd jest zależna od uniwersalnych i rozproszonych infrastruktur tj. piśmienność i rynki. Najważniejszą funkcją władzy ideologicznej jest normatywna integracja grup społecznych których dotyczy. Przykładem władzy ideologicznej jest każda rozpoznawalna empirycznie sieć organizacyjna wspierająca rozprzestrzenianie i podtrzymywanie ideologii świeckiej, lub religijnej. Władza ideologiczna jako pojęcie zastępuje

u Manna pojęcie kultury, które jest wg niego mało przydatne ponieważ bardzo słabo desygnuje przedmiot badawczy.

Władza ekonomiczna wywodzi się z potrzeby wydobywania, przekształcania, wymiany i konsumpcji zasobów naturalnych, a grupy ludzi zgromadzone wokół powyższych zadań tworzą klasy społeczno-ekonomiczne - najważniejszych aktorów walczących o władzę i nią się posługujących. Władza ekonomiczna posiada ogromną siłę oddziaływania ponieważ łączy w sobie intensywną mobilizację pracy i ekstensywny geograficznie zasięg wymiany. Zmiany społeczne spowodowane działaniem władzy ekonomicznej są powolne, kumulatywne i dogłębne a w przeciwieństwie do militarnych i ideologicznych - nie są nagłe. Opisując organizację władzy ekonomicznej Mann posługuje się zaczerpniętym od Marksa terminem „obiegów praxis”, który odnosi się do tego że każdy rodzaj gospodarki zawiera w sobie równocześnie codzienne doświadczenia ludzi przetwarzających naturę jak i złożone, wyobcowane i ekstensywne kręgi wymiany efektów tej pracy.

Przykładem najbardziej dynamicznej i systematycznej formy władzy ekonomicznej jest współczesny kapitalizm przemysłowy, który obecnie rozciągnął władzę nad ponad połową świadomego życia każdego człowieka na niemal całym globie. Cechuje go traktowanie wszystkich środków produkcji jako towarów wzajemnie wymiennych. Obecne są w nim cztery formy rynku: kapitałowy, towarowy, pracy i konsumpcji. Współczesny kapitalizm jest odpowiedzialny zarówno za wszystkie technologiczne udogodnienia, jak i za globalną degradację środowiska. Dowartościowanie władzy ekonomicznej nie musi się wiązać teorią marksowską - Mann wielokrotnie podkreślał ograniczoność tej ostatniej biorąc za przykład przesadę w twierdzeniu że to klasy stanowią siłę napędową historii.

Władza militarna to społeczna organizacja skoncentrowanej tj. zmobilizowanej i skupionej, fizycznej i zabójczej przemocy. Posiadacze władzy militarnej zwykli mawiać, że jeśli będziesz się im opierał - zginiesz. Władza militarna wywołuje dystynktywne stany emocjonalne i fizjologiczne - strachu, zagrożenia, możliwości utraty życia, części ciała i jako taka ma ogromny bezpośredni wpływ na szereg zachowań ludzi nią objętych. Najbardziej zabójczą formą tego rodzaju władzy są armie państwowe, partyzantki i grupy terrorystyczne. W większości współczesnych społeczeństwach demokratycznych zachodzi zwierzchnia relacja nakładania się władzy politycznej na władzę militarną. Poprzez logistykę i zaopatrzenie władza militarna jest silnie zależna od władzy ekonomicznej, a poprzez morale od władzy ideologicznej.

Jednak przez większą część historii władza militarna pozostawała instytucjonalnie niezależna w postaci wyodrębnionej kasty, lub klasy np. wojowników, czy żołnierzy i oficerów. Ponadto armie odgrywały ważną rolę nie tylko w czasie wojny. Podczas pokoju stanowiły ważny element mobilizujący pracę przymusową. Bezpośrednio przymuszana praca nie jest skuteczna na dłuższą metę, ale w historii takie przypadki nie należały do wyjątków. Władza militarna ma swoje szczególne logistyczne ograniczenia. Zasięg jej efektywnego oddziaływania wynosi około 100 km dookoła baz, lub obozów. Poza tym obrębem kreuje się „strefa cienia” umożliwiająca organizację działań kontestujących. Z tego powodu władza militarna poprzez kreowanie sytuacji zagrożenia ma znaczny negatywny efekt oddziaływania na otoczenie. Przykładem władzy militarnej jest wpływ na życie codzienne powszechnego poboru w tych społeczeństwach i państwach w których on obowiązuje. W mniej zmilitaryzowanych społeczeństwach, w trakcie pokoju, władza tego rodzaju może być obecna

w postaci reprezentacyjno-symbolicznej, lub podczas interwencji związanych z klęskami żywiołowymi.

Władza polityczna wynika z użyteczności scentralizowanej i terytorialnej regulacji różnorodnych aspektów życia społecznego danej populacji na danym terytorium. Jest zazwyczaj sprawowana z logistycznego i administracyjnego centrum danego obszaru politycznego. W modelu IEMP władza polityczna jest zarezerwowana tylko dla państw i jego regionalnych agend z wyłączeniem korporacji oraz organizacji pozarządowych. Jest więc utożsamiana z państwem które posiada autorytet do sprawowania władzy nad rezydentami swojego terytorium. Trzeba zwrócić uwagę że obywatelstwo nie jest tak łatwo zbywalne jak np. przynależność do przedsiębiorstwa, ruchu religijnego czy stowarzyszenia. Z tego powodu władza polityczna jest najmniej mobilna z wszystkich czterech rodzajów tutaj opisywanych a jej dystynktywną cechą jest tworzenie i podkreślanie granic. Władza polityczna ma socjoprzestrzennie dualny charakter - jest jednocześnie skierowana do wewnątrz terytorium kreując polityki pacyfikujące oraz na zewnątrz tworząc relacje międzypaństwowe. Jako przykład władzy politycznej można podać każdą formę biurokracji państwowej, która w państwach autorytarnych stanowi rodzaj bezpośredniego przymusu natomiast w państwach demokratycznych jest bardziej rozproszona i może być w niektórych przypadkach ważnym elementem lokalnej mobilizacji społecznej.

Podsumowując: model IEMP określany przez krytyków jako **materializm organizacyjny** proponuje uporządkowanie teorii na temat władzy w ten sposób, że najważniejsze w jej analizie stają się środki jej sprawowania i dystrybucji. Całość aktywności kobiet i mężczyzn w każdym miejscu i w każdym czasie została w nim pogrupowana według sfer mających wpływ na kształt danej konfiguracji władzy, wśród których najważniejsze i równorzędne miejsce zajmują opisane przed chwilą aktywności ideologiczne, ekonomiczne, militarne oraz polityczne.

Ogólny model społeczeństwa - radykalne ujednoczenie teorii socjologicznej

Konsekwentne stosowanie powyższego schematu teoretycznego prowadzi do przeformułowania wiedzy ogólnej o organizacji grup ludzkich, w tym do krytyki samego pojęcia "społeczeństwo". Obraz społeczeństwa jaki wyłania się po hipotetycznym przyjęciu założeń Manna prowadzi do skupienia uwagi na czterech dominujących źródłach władzy (ideologicznych, ekonomicznych, militarnych i politycznych - warto zwrócić uwagę, że żadna z nich nie jest uprzywilejowana) tj. odpowiadających im sieciach powiązań interakcyjnych pomiędzy jednostkami i/lub grupami ludzi. Mann radykalnie ujednocza podstawowe elementy tego, co społeczeństwo stanowi, poprzez postawienie znaku równości pomiędzy nim, a różnorodnymi w sieciach władzy. Można to nazwać spłaszczeniem "społeczeństwa", które traci swój abstrakcyjny i hierarchiczny charakter na rzecz właściwości geograficzno-terytorialnych. W ten sposób relacje przestrzenne tj. gęstość dynamiczna, rozmieszczenie, relacje terytorialne i czynniki demograficzne organizujące interakcje wychodzą na plan pierwszy zmiennych opisujących relacje władzy i same społeczeństwa zarazem.

Holistyczne podejście Manna ujmuje procesy historyczno-społeczne niejako "od

środku” ponieważ zupełnie pomija perspektywę odgórną (abstrakcyjnych wielkich idei) i oddolną ponieważ pojedynczy aktorzy nigdy nie mają wiele władzy, która jest w tym przypadku czymś bardzo konkretnym, obserwowalnym jako organizacja i mierzalna jako ich ilość (infrastruktura komunikacyjna, wolumen wymiany, siła ognia, czy wielkość administracji). Nigdy jednak władza, nawet w najsilniejszych historycznie i społecznie postaciach nie jest w stanie zapanować nad całością populacji, klas, społeczeństw, jej infrastrukturalne ograniczenia oraz opór różnych grup w każdym przypadku tworzą na danym terytorium “pory”, przestrzeń relatywnej swobody, struktury, które Mann nazywa śródmiąższowymi (*interstitial*). Ta uniwersalna cecha władzy (a właściwie jej ograniczenie) decyduje o odrzuceniu wszystkich systemowych koncepcji społeczeństwa ponieważ żadna z opisywanych grup, klas, segmentów nie jest jednolita, lecz jest porowata. To właśnie w tych “porach”, próżni władzy należy upatrywać początków zmian społecznych, w szczelinach i załamaniach obserwowalnych pośród oraz pomiędzy czterema źródłami władzy.

Korzystając zarówno z tradycji Marksowskiej jak i neoweberowskiej Mann wskazał najważniejsze formy organizacyjne władzy tj. klasy ekonomiczne, grupy statusowe i partie polityczne dodając do nich czwartą - organizacje militarne. Te cztery struktury odpowiadają czterem rodzajom (klasy - ekonomicznym, grupy statusowe - ideologicznym, partie - politycznym) władzy i zastępują unitarne rozumienie społeczeństwa. Prowadzi to do następującej definicji “społeczeństwa”: „Społeczeństwo jest siecią interakcji społecznej na którego granicach ich poziom odróżnia je od jego otoczenia.” Definicja ta znosi tradycyjne rozróżnienia na „wymiar”, „formacje”, czy „systemy” społeczne jako empirycznie nierelevantne ponieważ społeczeństwa nie są jednolite, lecz „porowate” - na ich granicach, jak i wewnątrz ich skryzalizowanych instytucji znajduje się wystarczająco dużo przestrzeni, aby mogły w nich emergentnie powstać nowe struktury. Konkretni mężczyźni i kobiety realizują w nich swoje cele w ramach możliwości jakie dają im dostępne organizacyjne zdolności sprawowania i rozprzestrzeniania władzy i te konkretne działania i tylko one mogą doprowadzić do wyłonienia się jej nowych form.

Taki sposób rozumienia społeczeństwa jest bliższy pierwotnemu znaczeniu tego słowa znanemu z łacińskiego *socius* oznaczającego rzymskiego sprzymierzeńca zobligowanego do służby wojskowej. Sięgając jeszcze dalej do źródłosłowu dowiemy się że rdzeń indoeuropejski **sekw-* oznaczał „podążać za kimś, następować w ślad za, rozglądać się pilnie”. Grupa społeczna byłaby więc przede wszystkim i przez większą część ludzkiej historii grupą towarzyszy, zwolenników, zmierzających do osiągnięcia wspólnych celów w ramach osiągniętych zdolności organizacyjnych. Jest to wizja społeczeństwa konfederacyjnego, dalece odmienna od dominującego obecnie rozumienia społeczeństwa jako systemu, lub rozumianego na sposób romantyczny jako wspólnoty połączonej wybranym czynnikiem kulturowym (np. językiem).

Tak więc w ujęciu Manna władza jest niemal w całości utożsamiana z przestrzenną organizacją społeczeństwa, czyli z jego terytorialnymi fragmentami. Jego zinstytucjonalizowane formy stanowią wystarczające oparcie dla sprawowania władzy zapewniając jej ciągłość oraz posłuszeństwo poddanych lub obywateli, którzy w większości przypadków nie mają możliwości rewolty ponieważ pozostają „organizacyjnie oskrzydleni” (*organizationally outflanked*) tzn. nie mają możliwości realizacji alternatywnych powiązań społecznych niż aktualnie istniejące. Rewolucje i inne mniej gwałtowne zmiany społeczne są

możliwe dzięki pojawianiu nowych struktur w porach, lub szczelinach starych struktur tworząc *de facto* nowe społeczeństwa, a nie przekształcając już istniejące. Najlepszym tego przykładem jest zaproponowany przez Karola Marksa opis powstania społeczeństwa burżuazyjnego do którego doszło dzięki ekonomicznej, politycznej i ideologicznej działalności mieszczań w porach dawnego społeczeństwa feudalnego. Do rewolucji burżuazyjnej nie doszło więc dzięki gwałtownemu przewrotowi, lecz poprzez stopniowe, emergentne wyłanianie się nowych struktur.

Podstawowe założenie modelu Manna sprowadza się do zdania, że życie społeczne to historyczny dramat, którego aktorzy walczą na śmierć i życie o kontrolę nad ideologicznymi, ekonomicznymi, militarnymi i politycznymi organizacjami władzy (Baert&Silva 2010).³ Społeczeństwa i ich struktury władzy są dużo bardziej pomieszane i rozmyte niż nasze teorie o nich, tym bardziej że dane organizacje mogą spełniać wiele funkcji, lub na odwrót: jedna funkcja może być wypełniana przez kilka sieci organizacyjnych. Zakładany bezład struktur władzy oraz ich wielofunkcyjność nie powinny jednak prowadzić do zaprzestania testowania typów idealnych przybliżających nas do odpowiedzi na konkretne pytania badawcze o przyczyny oraz sprawczość (*agency*) takich procesów jak wojny, rewolucje, industrializacje, modernizacje czy powstawanie państw narodowych.

Historia społeczeństw w teorii Manna jest wyjątkowo zagmatwana ponieważ w grę wchodzi czynniki sprawcze pochodzące z czterech równoważnych źródeł, które same również nie są jednolite. Partie polityczne są podzielone na frakcje, podobnie jak grupy statusowe na mniej lub bardziej ortodoksyjne odłamy, a klasy ekonomiczne na odrębne segmenty. Dodatkowo żadna grupa społeczna nie jest zinstytucjonalizowana całkowicie i w każdej z nich znajdują się załamania, szczeliny, pory umożliwiające działalność związaną ze sprzeciwem i nieposłuszeństwem.

Cytując Manna: „zonglowanie czterema kulami naraz poprzez dzieje może być zuchwałe i niebezpieczne” jednak mimo niebezpieczeństwa upuszczenia jednej z nich pozostaje ono atrakcyjnym i efektywnym sposobem uczynienia teorii społecznej przydatną i bliską ludzkiemu doświadczeniu zarazem. Społeczeństwa są zorganizowanymi sieciami władzy - to najprostsze i najtrafniejsze określenie tego czym jest „społeczeństwo” w modelu IEMP zanim to ogólne pojęcie zostanie porzucone.

Konkluzje. Krytyka i tematy do dyskusji

Charakterystyka modelu IEMP i jego porównanie z niektórymi rozumieniami pojęcia władzy pozwala na kilka ogólnych wniosków. Po pierwsze utożsamianie władzy z przywództwem, lub z instytucjami państwa uniemożliwia całościowe rozumienie rozpatrywanego zagadnienia ponieważ bierze się wtedy pod uwagę tylko jedną z czterech sfer aktywności ludzi w badanym państwie/społeczeństwie/grupie. Podobnie ma się rzecz z redukcją behawioralną, poszukiwaniem we władzy przejawów wpływu i manipulacji, która w naukach społecznych przybiera postać odnajdywania przywódców charyzmatycznych, którzy ze względu na swoją wyjątkowość potrafią rozciągać władzę w sposób niemal nieograniczony.

Żadne z powyższych nie sprawdza się jeśli uznamy za zasadne założenia modelu IEMP.

³ F.C. da Silva, *Time is of the essence: Remarks on Michael Mann's The Sources of Social Power*, Analise Social, 209, XLVII/4, 2013.

Naukowi zwolennicy demokratycznego państwa prawa zapominają jak ważne w układach władzy są czynniki ideologiczne, ekonomiczne i militarne. Podobnie krytycy współczesnej gospodarki kapitalistycznej, zarówno neoliberalni jak i marksowscy nie doceniają nakładania się relacji ekonomicznych na powiązane z konkretnym terytorium składniki polityczne. Teoretycy społeczni, którzy przyjmują pacyfistyczne podejście nie będą w stanie przewidzieć destrukcyjnych skutków terroryzmu, wojen i interwencji militarnych. Dużo wskazuje na to, że idea postępującej sekularyzacji oraz końca ideologii uniemożliwiła dostrzeżenie irracjonalnych sił ideologicznych w postaci ekstremizmów religijnych.

Jeśli chodzi o krytykę - podkreśla się przede wszystkim brak użyteczności modelu IEMP do badań mikrosocjologicznych, materializm organizacyjny nie nadaje się do badań małych grup, tożsamości, postaw ponieważ pomija kwestie zjawisk związanych z władzą o charakterze mikrosocjologicznym, jak patriariat w obrębie najmniejszych jednostek analizy tj. rodzina i gospodarstwo domowe. Makrohistoryczny model IEMP pomija także role słabszych sieci powiązań np. nauki oraz sztuki. Mannowskie przedsięwzięcie dziedziczy również wszystkie niedogodności jednoczesnego korzystania z dorobku historii i socjologii.

Z refleksji nad dorobkiem M. Manna, chciałbym wyodrębnić kilka tematów do dyskusji nad tematami kluczowymi dla socjologii:

1. Dopasowanie modelu IEMP z aktualnym implicytnym modelem stosowanym w polskiej socjologii, który zakłada społeczeństwo jako abstrakcyjną wspólnotę normatywno-językową.

2. Porównanie zalet materializmu instytucjonalnego z neoinsytywucjonalnym postulatem urealistycznienia opisu zjawisk społecznych, podniesienia istotnej, sprawczej roli instytucji, ograniczonej możliwości ich projektowania oraz ich silnej inercji.

3. Radykalna redukcja teoretyczna Manna zwraca uwagę na problematyczność nieraz wychwalanej i bronionej wieloparadygmatyczności metod i teorii społecznych i socjologicznych. Czy różnorodność w podejściu do społeczeństwa jest warta skuteczniejszego przesuwania horyzontu empirycznego?

4. Warto rozważyć także pozycję teoretyczną zajmowaną obecnie przez polską socjologię dużo bliższą filozofii, psychologii i antropologii niż historii czy ekonomii.

5. Należy także zwrócić uwagę na osobliwe losy recepcji naukowych nowinek z Zachodu - czy stać nas jako organizację na ostrożność względem narzędzia heurystycznego o ogromnym potencjale?

Ogólne założenia modelu IEMP stanowią duże wyzwanie dla nauk społecznych ponieważ bez skrupulatnej analizy dynamiki historycznej wszystkich czterech źródeł władzy nigdy nie otrzymamy wiarygodnego obrazu władzy (tj. społeczeństwa w tym przypadku) na

danym terytorium. Moim skromnym zdaniem warto to wyzwanie podjąć.
